

“Інтернаціоналізація” економіки

Серед народів, які особливо постраждали в результаті Другої світової війни, був і український. Україна зазнала численних людських втрат та величезних матеріальних збитків. З ладу було виведено понад 16 тис. промислових підприємств. З 679 млрд крб матеріальних збитків, заподіяних Радянському Союзові, 285 млрд крб, що становило 42 %, припадало на Україну. За офіційними радянськими даними, українські втрати відносно перевищували навіть втрати Росії³⁸. Економіка республіки зазнала таких руйнувань, що була фактично не здатна до самостійного й самодостатнього функціонування, тож об’єктивно змушена була ще більше “інтернаціоналізуватися” й “інтегруватися” в єдину економічну систему СРСР. Така ситуація закономірно була вигідна правлячій верхівці країни, оскільки робила українську економіку (й саму Україну) ручною, керованою, беззахисною і абсолютно відкритою для її повного підпорядкування центральним органам і економічним інститутам.

У роки війни 570 промислових підприємств України були евакуйовані на Схід — переважно в Російську Федерацію³⁹. Після завершення війни далеко не всі вони були повернуті назад, в Україну. І в цьому був не тільки негатив. Бо в результаті нового будівництва поставали більш сучасні підприємства, оснащені кращою технікою і озброєні новішими технологіями.

План відбудови народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр. передбачав поряд з відновленням енергетичної, вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості Донбасу і Придніпров’я будівництво нових підприємств, створення нових галузей промисловості, в тому числі автомобільної. Передбачалося також будівництво автомобільного і двох автоскладальних заводів, нових підприємств електропромисловості, будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості⁴⁰.

Процес відбудови української економіки здійснювався централізовано і вона не могла функціонувати як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а лише як частина загальносоюзної системи. Особливістю відбудовчого процесу в Україні було зменшення фінансування. Частка республіки в обсязі загальносоюзного виробництва впала з 18 % (довоєнний період) до 7 % у 1945 р. 80 % капіталовкладень було направлено в 1946—1950 рр. на потреби важкої промисловості.

В процесі відбудови в 1948 р. був доведений до довоєнної потужності Харківський тракторний завод, стали до ладу крупні підприємства чорної металургії — заводи “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, Макіївський металургійний завод та ін. Було введено в дію найпотужніший на ті часи в СРСР та Європі магістральний газопровід Дашава—Київ (520 км завдовжки), відбудовано Дніпровську гідроелектростанцію. В республіці виникла нова галузь промисловості — газова індустрія. Одночасно підприємства України налагодили виробництво продукції для арктичних експедицій, гірничої промисловості і суднобудівних заводів Півночі Росії. В 1951 р. український газ почала отримувати Москва.

Відбудова господарства і в Росії, і в Україні супроводжувалась масовими міграціями населення, зокрема обміном кадрами, спеціалістами. Так, на відбудову Донбасу в другій половині 40-х рр. з інших республік прибуло понад 43 тис. молодих людей, понад 90 тис. осіб було направлено Російською Федерацією.

Значна увага приділялася інтеграції господарства західноукраїнських земель до загальносоюзної системи. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, “культурна революція”, утвердження влади органів “диктатури пролетаріату”. Основним напрямком освоєння краю стала зміна системи виробничих відносин (передусім була ліквідована приватна власність на засоби виробництва).

В грудні 1944 р. при РНК УРСР була утворена Рада допомоги західним областям. Програма індустріалізації регіону включала два основні напрями — відбудова, реконструкція та удосконалення традиційних для краю галузей промисловості, зокрема нафтогазової та лісорозробки, і розвиток нових галузей — машинобудівної, приладобудівної, металообробної та ін.

Протягом 1946—1950 рр. в краї було відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. З нових підприємств, зокрема у Львові, стали до ладу завод автотранспорту, автобусний, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та інструментальний. В результаті вже у 1952 р. обсяг місцевої промислової продукції зріс у три рази порівняно з довоєнним. Промислове виробництво регіону на початок 50-х рр. становило 10 % республіканського. При цьому майже всі підприємства краю забезпечувалися відповідними матеріалами і технікою централізовано, що позбавляло їх самостійності і повністю узалежнювало від союзних відомств. Характерними були і диспропорції у розвитку промисловості, відсутність закінченого технологічного циклу.

З метою уніфікації господарського життя в західному регіоні (відповідно до загальносоюзних стандартів) з різних кінців СРСР, передусім з Російської Федерації, туди цілеспрямовано скеровувалися робітники, спеціалісти. Протягом 1946—1950 рр. тільки на підприємства Львова прибуло 2 тис. інженерів і техніків та 13,8 тис. робітників. Водночас місцевих жителів спеціально вербували на роботу в шахти Донбасу, а сотні молодих робітників, які закінчили школи фабрично-заводського навчання, посилали на підприємства Російської Федерації та інших республік.

Звичними методами, відпрацьованими в країні ще в 30-ті рр., була проведена суцільна колективізація сільського господарства на західноукраїнських землях. В результаті тисячі мирних жителів Західної України, очевидно з метою зміцнення інтернаціональних засад радянської економіки, були виселені в Сибір, запроторені до ГУЛАГу. Так здійснювався курс на розчинення соціально-економічного і національного потенціалу західного регіону в загальносоюзному комплексі.

В складних умовах відбувалося відродження сільського господарства Східної України. Ресурси села були мізерними, і ситуація вимагала докорінних змін в аграрній політиці партії. Однак цього не сталося. Труднощі післявоєнної відбудови переборювалися звичними для радянської системи засобами позаекономічного примусу. Продукція сільського господарства вилучалася державою по суті безкоштовно. Закупівельні ціни на неї були символічні, в більшості випадків значно нижчі навіть собівартості. Зокрема, вирощування картоплі обходилося колгоспам в 40 крб. за центнер, а держава оплачувала їм 3 крб. Пшеницю купували в колгоспах по 1 коп., яловичину — по 23 коп., а державні ціни в роздрібній торгівлі складали відповідно 31 коп. і 1,5 крб. за кілограм. Норми хлібоздачі встановлювалися вольовим рішенням партійних та радянських органів і, як правило, значно перевищували можливості їх виконання. Починаючи з 1946 р. держава постійно зменшувала розміри присадибних ділянок і го-

родів колгоспників, збільшуючи одночасно податки, якими вони обкладались. В 1948 р. (після чергового підвищення) величина сільськогосподарського податку з подвір’я колгоспника складала понад 650 крб. в Україні і близько 600 крб. в Росії.

Стратегія держави в перші повоєнні роки щодо селянства в поєднанні з величезними матеріальними втратами під час війни поставила село в кризову ситуацію, що потенційно загрожувала голодом. На 1946 р. партійно-державними органами планувалося в Україні форсоване збільшення посівних площ, урожайності та хлібозаготівель. Байдужість центру до потреб українського села, підвищені плани хлібозаготівель у сукупності з посухою привели до катастрофи. За неповними даними, в 1946—1947 рр. у 16 східних областях померло від голоду близько 800 тис. людей. Особливо висока смертність була в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській і Одеській областях. Закупляти українським колгоспам і радгоспам на свої кошти хліб на Кубані Москва не дозволила. Водночас у період голоду з Радянського Союзу було вивезено 1,7 млн пудів хліба у вигляді безплатної допомоги країнам “народної демократії” — Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та ін.

В період голоду 1946—1947 рр. продовжувались репресії на селі за невиконання плану хлібозаготівель. Протягом першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1,5 тис. голів колгоспів, яких засуджено до 10 років позбавлення волі. Відновивши дію сумнозвісного “закону про 5 колосків” початку 1930-х рр., судові органи республіки тільки в листопаді 1946 р. жорстоко покарали понад 2 тис. селян. За збирання кинутих після жнив колосків у полі 1,8 тис. голодуючих селян протягом одного місяця були засуджені до тюремного ув’язнення на строк від одного до п’яти років. Чимало засуджених змушені були залишити межі України.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антисупільний, паразитичний спосіб життя”. Указ надавав право місцевому керівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів вирішувати питання про вивезення за межі республіки у віддалені райони СРСР практично будь-кого, хто жив у селі. На кінець серпня 1948 р. з України було виселено близько 9 тис. осіб, з ними виїхали майже 3 тис. членів їх сімей⁴¹. Серед них далеко не всі були “недобросовісні і несумлінні працівники”.

Переміщення українців у східні райони СРСР було не завжди репресивно примусовим, а ще й добровільно примусовим. Так, у 1954 р. почалося освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. В лютому

1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, яка складалася з кількох десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат⁴². Окремі радгоспи, що утворилися на цілинних землях, майже повністю були укомплектовані переселенцями з України. Лише за 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану отримали близько 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених в Україні.

Стимулюючи економічну інтеграцію Російської Федерації і України, Комуністична партія постійно надавала цьому процесові ідеологічного забарвлення. Розвиток міжгалузевої і внутрігалузевої спеціалізації та кооперування виробництва відбувався не стільки за законами економіки, скільки під впливом політики, з посиленням шумових ефектів. Соціалістичне змагання, шефство, суботники, недільники, поїздки, зустрічі, ювілеї були невід’ємними атрибутами міжреспубліканських економічних зв’язків. В РРФСР при обкомах і райкомах партії були створені шефські комітети для організації допомоги у відбудові промислових підприємств України. В другій половині 40-х рр. із Російської Федерації в Україну поступало понад 3/4 всієї ввезеної готової продукції⁴³. Це засвідчувало однобокність розвитку української економіки. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона розвивалась як придаток до економіки Російської Федерації, де виготовлявся кінцевий продукт. З роками ця тенденція посилювалась. В кінці 80-х рр. Росія могла забезпечити виробництво 65 % кінцевого продукту, а Україна — лише 15 %. Поставки з Російської Федерації були складовою виробництва 67 % кінцевого продукту України, а українські поставки — тільки 1 % продукту Росії⁴⁴.

В 50-ті рр. зросли взаємопоставки між РРФСР і УРСР. Росія давала в Україну машини, технічне обладнання, верстати, нафту, лісоматеріали та інші види продукції. В свою чергу, Україна вивозила до Росії вугілля і газ, сільськогосподарські машини і автобуси, автотранспортувачі, тепловози й вагони, турбіни й електричні машини, технологічне обладнання для металургійної, вугільної, легкої і харчової промисловості.

Загальносоюзне значення мали спільні розробки вченими, спеціалістами України і Росії нової технології виробництва чавуну з застосуванням природного газу і кисню, киснево-конверторного способу одержання сталі, методу безперервної прокатки металу, впровадження засобів механізації і автоматизації у виробництво і застосування автоматичного електрозварювання, нової технології обробки металу і виготовлення деталей та ін.

Утвердження М. Хрущова при владі в СРСР змінило становище України в складі Радянського Союзу, дещо вирівняло стосунки між

Росією і Україною. Цьому сприяла відмова правлячої партійно-радянської верхівки від терористичних методів управління державою, загальна лібералізація суспільно-політичного й культурного життя в СРСР.

У квітні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про зменшення кількості союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Деякі союзні міністерства набули союзно-республіканського статусу. Це був суттєвий крок у напрямку децентралізації управління радянською економікою і підсиленні ролі союзних республік. З 1953 р. по 1956 р. близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування уряду Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 76 %. Дещо розширені були законодавчі права України. Розпочато скорочення управлінських кадрів: лише за 1954—1955 рр. вивільнено понад 61 тис. осіб⁴⁵.

Навесні 1957 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про Раду народного господарства. На місце старої системи галузевого, вертикального централізованого управління постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у відповідних економічних адміністративних районах. В Україні було створено 11 (а згодом ще 3) раднаргоспів. За цією реформою вже в 1957 р. було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Тепер майже вся промисловість республіки була в підпорядкуванні уряду України. Керівництво аграрним сектором економіки також було перебудовано за територіальним принципом. Центр планування відповідно перемістився в республіку, а Держплан СРСР визначав контрольні цифри, які клались в основу перспективного планування розвитку господарства республіки. Так було обмежено централізм та вплив партійної, державної і господарської бюрократії на життя країни і розширено економічні права й компетенції союзних республік, в тому числі й України.

У зміні становища України в складі СРСР суттєву роль відіграв суб’єктивний фактор — знання М. Хрущовим реальної обстановки в Україні, її справжнього вкладу в загальносоюзний розвиток, знання кадрового складу республіки. Прагнення нового “вождя” СРСР компенсувати несправедливе ставлення Сталіна до українців, зокрема його намір виселити їх у Сибір (за Урал), з іншого боку, необхідність опертися на українські кадри в боротьбі за владу й привели до зростання українського чинника в суспільно-політичному житті СРСР. У загальносоюзному керівництві значно зросла частка вихідців з України.

Впровадження системи раднаргоспів сприяло децентралізації управління економікою, посилювало економічну автономію союзних республік. Одночасно відбувалась пропаганда соціальної й інтерна-

ціональної єдності народів Радянського Союзу під проводом “великого російського народу”. Особливе становище Росії в складі СРСР було визначено формулою “перша серед рівних”. “Другою серед рівних” було визнано Україну.

Економічним реформам М. Хрущова чинили всезростаючий опір московське чиновництво і проімперські сили. До того ж його економічні й соціальні перетворення нерідко відзначалися непослідовністю і поспішністю. Тож в практику політичного й економічного життя країни почала активно впроваджуватися теза про місництво і його шкоду, зокрема й про те, що інтереси союзних республік нерідко ставилися вище інтересів усього Союзу. Це було на шкоду унітарній державі, і партійно-державна бюрократія як провідна сила радянського суспільства цього допустити не могла. Тому так легко і швидко М. Хрущов був позбавлений влади за “суб’єктивізм та волонтаризм, адміністрування й поспішне експериментування, недооцінку економічних законів соціалізму, порушення норм партійного життя, принципів партійного керівництва”.

Програма економічної реформи в промисловості брежнєвського керівництва (1965 р.) одним з перших кроків передбачала ліквідацію раднаргоспів, що означало обмеження прав союзних республік, відновлення всевладдя союзних міністерств, кількість яких до середини 80-х рр. зросла до 100. 90 % українських підприємств знову були підпорядковані Центру. У розпорядженні республіканських властей залишилась фактично одна місцева промисловість. Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території вело до нового посилення адміністративно-командних методів управління і централізаторських тенденцій.

Реформа 1965 р., як зазначають дослідники, була спрямована на інтенсифікацію двох взаємовиключаючих процесів — посилення централізму і задіяння ринкових економічних регуляторів. Однак, якщо перше було органічним для радянської системи, то друге не вписувалося в існуючий господарський механізм, тож швидко втратило перспективу. Реформа була вихолощена і швидко згорнута, хоча і встигла дати на короткий час певний позитивний ефект.

На середину 60-х рр. становище України в складі СРСР знову змінилося, але вже в гіршу сторону. Зменшилася українська присутність у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л. Брежнєва в його прагненні першості, серйозно потіснила вихідців з України у вищих ешелонах влади. Але головним було те, що на середину 60-х рр. Україна перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їх використання ставало дорожчим від тих, які були розташовані в інших районах СРСР.

На кінець 60-х рр. радянська економіка використала всі можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, від чого розпочався її різкий спад. Правда, тоді ж, наприкінці 60-х рр., в СРСР були відкриті нові великі запаси нафти і газу, і на початку 70-х рр., завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Але, як вдало зауважив ще понад століття тому німецький політекономіст Ф. Ліст, “здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство”. Пожвавлення було тимчасовим явищем, носило характер скоріше винятку, ніж правила. У 1985 р. ціна на нафту несподівано впала, країна швидко залізала в борги, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд доларів⁴⁶. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а з нею і всі з’єднані однією долею республіки неухильно сповзали в тяжку економічну кризу.

Однак у 70—80-ті рр. нафтодолари продовжували “інтернаціоналізувати” радянську економіку. У період брежнєвського правління частка УРСР в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. У розвитку народного господарства партійно-радянське керівництво стало надавати перевагу регіонам на сході країни. Це було обумовлено тим, що на території площею 10 млн м² (майже половина території СРСР) зосереджувалося майже три чверті всіх мінеральних, топливно-енергетичних і більше половини гідроресурсів, значна доля загальносоюзних запасів руд кольорових металів, майже половина запасів промислової деревини і прісної води.

Легке освоєння цих територій, після того, як ресурси України були вичерпані, цілком відповідало тим методам господарювання, якими послуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини і робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енергетичної матеріаломісткості, тобто якісні чинники економічного росту, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці і застарілих технологіях. Прикладів такого підходу можна навести безліч.

Показовим з цього погляду є завод легкових автомобілів у Запоріжжі*. Виступаючи на нараді керівників партійних, радянських і господарських працівників країни 24 грудня 1962 р., М. Хрущов зазначав: «Автомобільний завод взявся за виробництво “Запорожця”. Завод побудували, а технологію взяли італійську, яку італійці викинули уже давно. Італійці кажуть: “Ви б нам сказали і ми дали б вам сучасну технологію, а ви з азів починаєте, доганяєте капіталістів, які 10

років тому викинули цю машину»⁴⁷. Ще одну причину поганої роботи заводу М. Хрущов вбачав у кадрах: “У нас металург знає тільки болванки робити, а з тієї болванки кожен болван і не болван робить, хто що захоче. Ось ми і виглядаємо як болвани”⁴⁸.

Несприйнятливість виробництва до науково-технічних досягнень вкрай негативно відбивалась на темпах росту продуктивності праці, ефективності економіки. В 60-ті рр. в світі розгорнулася науково-технічна революція, яка дала серйозний поштовх для прискорення економічного розвитку країн Заходу. Радянська ж командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР. Науково-технічні новації в СРСР впроваджувалися з великим “скрипом”, переважно адміністративно-вольовими методами. Відповідно темпи індустріального росту як у Росії, так і в Україні, невідворотно знижувалися. В Україні їх падіння було особливо помітним внаслідок вичерпування можливостей додаткового залучення нових виробничих потужностей, зменшення її частки в загальносоюзних капіталовкладеннях. Якщо в 1961—1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в Україні становив 6,9 %, то в 1981—1985 рр. — 3,5 %. Знизилася ефективність господарювання. Так, у 1960—1985 рр. капіталовкладення в сільське господарство республіки зросло більш як у 3 рази, а валовий збір його продукції — лише в 1,6.

Однак збільшення капіталовкладень в електроенергетику України привело до зростання виробництва електроенергії протягом 1965—1985 рр. більш ніж удвічі⁴⁹. Особливо інтенсивно розвивалася атомна енергетика. У республіці, на яку припадало 2,6 % території Радянського Союзу, в 60—80-ті рр. було побудовано і будувалося надалі майже 40 % атомних енергоблоків. Нові електростанції споруджувалися переважно з метою постачання електроенергії в країни “соціалістичної співдружності”, звідки в СРСР завозилася велика кількість товарів народного споживання, яких радянська мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості і необхідної якості. Електроенергія українських електростанцій експортувалася, зокрема, в Болгарію, Румунію, Чехословаччину, Угорщину, Німеччину, Польщу, Італію. Її ціна становила всього одну копійку за кіловат-годину⁵⁰.

Господарська орієнтація і спеціалізація Росії і України визначали їх роль у міжреспубліканському обміні. Так, у 70-х рр. Російська Федерація поставляла в інші союзні республіки 12 % машин і промислового обладнання, 13 % продукції лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, 15 % продукції хімічної і нафтохімічної промисловості, 20 % виробів із бавовняних і близько 30 % із шовкових тканин. В той же час за рахунок ввезення з інших союзних республік РРФСР покривала 15 % потреб в залізній руді і чорних металах,

10 % — в хімічних продуктах, 8 % — в продукції легкої і харчової промисловості, 7 % — в машинах і обладнанні, 100 % — в бавовні, ввозила значну частину цукру, виноградного вина, фруктових і овочевих консервів, тютюнових виробів. В загальному вивозі продукції України домінували такі її види, як кам’яне вугілля, чорні метали, руда, мінерально-будівельні матеріали, продукція машинобудування. В 1973 р., наприклад, в УРСР вироблялось 32,9 % загальносоюзного виробництва турбін, 96,5 % — вугільних комбайнів, 42,4 % — металургійного обладнання, 94,5 % — тепловозів, 35,1 % — хімічного обладнання, 25,4 % — тракторів, 30,1 % — продукції приладобудування та засобів автоматизації⁵¹.

Основне місце в міжреспубліканському обміні України належало Російській Федерації, на частку якої припадало понад 80 % його загального обсягу⁵². Доля УРСР в міжреспубліканському обміні РРФСР складала 37 %, а доля Російської Федерації в такому ж обміні УРСР — близько 3/4 її залізнодорожного вантажообороту. За період з 1960 по 1975 р. ввіз продукції з Російської Федерації в Україну виріс на 89,6 %, а вивіз із України в Росію — відповідно на 71,9 %. Всього Україна ввозила в Російську Федерацію продукцію 81 галузі промисловості, в тому числі половину з того, що ввозилося в інші республіки, вугілля і цементу, майже 4/5 прокату чорних металів, близько третини мінеральних добрив, 3/4 залізної руди і поставок природного газу, більшу частину вироблених нею телевізорів, тракторів, верстатів, екскаваторів, промислового обладнання, значні обсяги електроенергії, чавуну, продукції харчової промисловості.

Одночасно Російська Федерація поставляла в Україну велику кількість верстатів, автомобілів, холодильників, автопокришок, тканин, килимів, хутрових виробів, лісоматеріалів, нафтопродуктів, природного газу, електромеханічного обладнання та ін.

Однак директивна економіка не могла забезпечити високу ефективність міжреспубліканських зв’язків. Вона не стимулювала господарську ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці і кооперацію. З часом все більше падала дисципліна поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастишали зустрічні мандри одних і тих же матеріалів, сировини і палива. Відповідно знижувались темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання “накреслених” партійними з’їздами планів.

І це стосувалося всіх галузей економіки, в тому числі й сільського господарства України, яке в 70—80-ті рр. давало понад половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшника, близько третини овочів та фруктів. Капіталовкладення в нього постійно зростали, зміцнювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі, як підкреслювалося, не було. Колгоспи

та радгоспи, як закостенілі структури, прогнати зростаюче міське населення, армію не могли. Вихід із становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільськогосподарських угідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Україна щороку втрачала до 600 млн га родючих ґрунтів.

Перманентний характер носила в країні проблема з забезпечення населення продовольством. У 1982 р. в СРСР була оприлюднена Продовольча програма, представлена як ще одне свідчення турботи партії і уряду про добробут радянських людей. Ця програма, як і інші проєкти, провалилася. Вже в середині 80-х рр. в кількох промислових центрах Росії та України почалися серйозні утруднення з поставками продовольства, що викликало соціальне напруження в країні. Успішно провалена була в СРСР й Житлова програма.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки й технології призводили до погіршення екологічної ситуації. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Протягом 1959—1963 рр. в Україні було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Швидкими темпами розвивалися Лисичанський і Рубіжанський хімкомбінати, Горлівський азотнотуковий завод. Були збудовані й налагодили випуск продукції чотири гіганти “великої хімії” — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдесьтеро інтенсивніше, ніж Радянський Союз у цілому. Технологічне навантаження на природу в 6—7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. Щорічно промислові підприємства України викидали в атмосферу 17 млн тонн шкідливих речовин, що становило майже 300 кг на душу населення.

Україна в складі СРСР продовжувала індустріалізацію, в той час як високо розвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960 до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13-тє місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона займала в 1960 р. 11-тє місце, а в 1985 р. — 13-тє. За темпами зростання виробленого національного доходу протягом 1980—1985 рр. Україна була теж на 13-му місці в Радянському Союзі.

Уповільнення економічного розвитку України визначалось багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялась високою

інтенсивністю використання матеріальних, фінансових та людських ресурсів в межах загальносоюзного господарського комплексу. До того ж і в 70—80-ті рр. республіка продовжувала спеціалізуватися на енерго- і матеріалоемкому виробництві при істотній (кам’яне вугілля) або майже повній (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території.

Ще не опубліковані дані про істинний баланс республіканських надходжень і видатків у межах союзного бюджету, що дає підстави дослідникам по-різному характеризувати економічні взаємини союзних республік. Американський економіст Х. Хантер констатує, що основу економіки України становило вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР. За розрахунками британського вченого П. Вайлза Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10 % більше, ніж отримувала. Українські дослідники наголошують як на цілком очевидному факті, що постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на Схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів. Ситуацію в республіці ускладнювали й такі особливості економіки України, як деформованість структури розміщення продуктивних сил, більша, ніж в інших республіках, зношеність основних виробничих фондів, катастрофічна екологічна ситуація.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги воєнних витрат. Військово-промисловий комплекс міцно зв’язував воедино всі союзні республіки і передусім найбільші з них — Росію і Україну, які несли на собі основний тягар щодо його утримання й зміцнення. Як у Росії, так і в Україні радянська економіка була вищою мірою монополізована. Вона перебувала у власності держави і нею планувалася, на 70 % була орієнтована на важку промисловість (“виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї”), і лише на 30 % — на споживчі товари і послуги. На середину 80-х рр. (за різними оцінками) радянська економіка давала близько 50—60 % валового внутрішнього продукту США і була, таким чином, другою в світі. 12—13 % ВВП направлялось безпосередньо на оборону (в США — 6,5 %). Частка оборонного бюджету в державному бюджеті СРСР складала 45—50 % (порівняно з 25—27 % у США). Рівень радянських воєнних витрат оцінювався в 250—300 млрд доларів на рік, що було близьким до американських затрат того ж періоду⁵³.

Звичайно, ці оцінки умовні, оскільки системи ціноутворення двох держав були різними, як і рівень зарплат, собівартості енергії та сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль щодо забезпечення оборони, що давало змогу СРСР в кінці 80-х рр. утримувати збройні сили в 3,9 млн осіб (у США —

2,2—2,3 млн) і мати значні кількісні, якщо не якісні, переваги більшості класів зброї над США (а в деяких випадках і над іншим світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності і тактичними ядерними ракетами). Виняток становлять хіба що авіаносці, великі бойові кораблі та бойові вертольоти. Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів.

На середину 80-х рр. Радянський Союз утримував півмільйонне угруповання військ у Центральній і Східній Європі; за нею в західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах ще понад два мільйони; в Забайкаллі, на Далекому Сході і в Монголії були розгорнуті ще понад півмільйона військ для війни з Китаєм. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних Сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за рубежем, чотири флоти. Одночасно шестидесятитисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали й забезпечували військовою допомогою десятки країн Азії, Африки і Латинської Америки. За торгівлею зброї СРСР вийшов на перше місце в світі — понад 30 млрд доларів у рік, правда 80 % вартості її було передано іншим країнам практично безкоштовно. Бази і опорні пункти авіації і флоту розкинулись від В'єтнаму до Йємену і Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. Вся та гігантська воєнна машина оснащувалась і постачалась такою кількістю озброєнь і військової техніки, таким різноманіттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки і артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні тим більше яка-небудь інша країна світу⁵⁴.

На утримання імперських амбіцій СРСР потрібні були великі кошти. Гроші традиційно повинно було давати не виробництво, оскільки воно майже завжди було збитковим, а громадяни. В радянський час найбільш ефективним способом вилучення коштів у населення були колгоспи і ГУЛАГи. Безплатна наймана праця в будь-якій формі була основою будь-якої, в тому числі радянської, імперії. Сталін успішно реалізував цю ідею, а його послідовники продовжили розпочату ним справу.

В останні радянські десятиліття функціонування економіки значно погіршилося. Згідно з офіційними даними, ріст національного доходу з 1965 по 1985 р. знизився в середньому на рік майже вдвічі, промисловості — з 8,6 до 3,7 %, а сільського господарства — з 2,3 до 1,1 %. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці — він знизився майже наполовину, з 6,1 до 3,1 % у рік. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

Заробітна плата в СРСР складала 15 % від національного доходу. При цьому, в зв'язку з дефіцитом або навіть відсутністю найбільш необхідних для населення товарів, основний наголос робився на торгівлю спиртними напоями. 30 % надходжень в торгівлю форму-

валось за рахунок цього товару, що одержав катастрофічне для країни поширення, особливо в російських селах.

Галузі економіки, які не мали прямого відношення до гонки озброєнь, були в занедбаному стані. Досить згадати, що навіть в металургії на оновлення обладнання “відпускався” один відсоток від основних фондів, хоча амортизаційні відрахування при розрахунку собівартості продукції становили близько 25 %. Одночасно 80 % радянського експорту складала нафта і деревина. Величезний науковий потенціал країни (а більше половини наукових публікацій у світі належала радянським ученим), якщо він не мав відношення до гонки озброєнь, пропадав марно. Відповідно рівень життя населення був вкрай низьким. (В кінці 80-х рр. кількість телефонів на тисячу жителів СРСР складала в Новій Гвінеї 600 номерів, а в Радянському Союзу — 90.)

Прагнучи виправити ситуацію, партійно-державне керівництво за М. Горбачова змушене було шукати порозуміння зі США в справі роззброєння з тим, щоб перекинути ресурси з військового у цивільний сектор економіки. Передбачалися заходи щодо децентралізації управління економікою, переведення підприємств на повний економічний господарський розрахунок. Згідно з рішенням ЦК КПРС (1987 р.), союзні республіки втрачали рештки своєї юрисдикції в важкій промисловості, оскільки союзно-республіканські міністерства важкої промисловості перетворювалися в союзні. В Україні це стосувалося міністерств електроенергетики, паливної та вугільної промисловості, чорної та кольорової металургії, геології, нафтопереробної та нафтохімічної промисловості. Одночасно всі середні й малі підприємства з продукцією, спрямованою на місцевий ринок, підпорядковувалися республіканським міністерствам. Республікам і місцевим властям мали бути також підпорядковані всі підприємства, які безпосередньо обслуговували населення, були пов’язані з регіональною інфраструктурою та які займалися розв’язанням соціальних питань. Питома вага таких підприємств в Україні становила приблизно 5 %⁵⁵. При цьому з України вивозилося 95 % промислової продукції, яка вироблялася в республіці⁵⁶.

З 1987 р. вперше ліміти на матеріальні ресурси й фінансування для підпорядкованої їй економіки кожна союзна республіка одержувала від союзного Держплану як одну суму і мала право розбивати їх на свої міністерства. Республіканські Ради Міністрів дістали також право затверджувати державні замовлення по підприємствах республіканського підпорядкування.

Певні зміни відбувалися і в агропромисловому комплексі. До 1985 р. контрольні цифри та фондові матеріальні ресурси для сільського господарства встановлювалися союзним Держпланом на рівні областей і навіть районів. Реформою 1987 р. передбачалося, що ці за-

вдання будуть тепер надаватися республікам сумарно, а ті, в свою чергу, стануть відповідальними за їх розподіл між областями та районами. Республіканські уряди дістали також право міняти закупівельні ціни сільськогосподарських продуктів, але за умови, що сума видачків держави на ці закупки не зміниться.

Союзні республіки за реформою 1987 р. одержували право керувати всіма будовами соціального та культурного призначення незалежно від їх підпорядкування.

Варто зазначити, що республіки не могли стати дійсними господарями своїх територій, як від них вимагалось, оскільки реформою не передбачалося збільшення республіканських бюджетів. Навпаки, вони навіть зменшувалися. В результаті, республіки не тільки не могли розширювати своєї економічної та соціально-культурної діяльності, а й не мали змоги просто виконувати покладені на них обов’язки.

Таким чином, реформи М.Горбачова в кінцевому підсумку не вели до перерозподілу економічних прав між союзним та республіканськими урядами. Вони сприяли зміцненню єдності та цілісності економіки СРСР, бо, розширюючи права союзних органів та окремих підприємств, фактично звужували економічні права союзних республік. На Заході почали писати навіть про реальну загрозу існуванню самих союзних республік. Так, І.С. Коропецький, відомий дослідник радянської історії, в 1988 р. писав: “Значення адміністративного поділу СРСР на союзні республіки, з огляду на їх все меншу економічну відповідальність, малитиме для радянських керівників. І можна навіть думати, що в якомусь не дуже далекому майбутньому будуть поновлені пропозиції, щоби зліквідувати республіки цілком”⁵⁷.

Таким міг бути наслідок “інтернаціоналізації” радянської економіки і для України, і для інших республік, які могли розчинитися в якомусь аморфному мононаціональному економічному організмі, покликаному обслуговувати інтереси радянської партійно-державної бюрократії.

Радянська “інтернаціоналізація” (як форма інтеграції) не відбувалась природним шляхом, а була штучно створюваною, адміністративно-натисковою. Вона означала фактично поширення російського простору і зміцнення його внутрішньої єдності. Інтеграційні процеси в СРСР були фундаментом досягнень Радянського Союзу (а для світу — Росії) в усіх галузях соціально-економічного, наукового і культурно-духовного життя.

В СРСР правлячою Комуністичною партією культивувався по суті азійський спосіб виробництва, який здавна склався у Російській імперії і якому було властиве архаїчне, застійне господарство, базоване на державній власності, і надцентралізований антигуманний устрій. Підвищення ефективності виробництва при ньому заради зростання добробуту народу не було головною метою. І в Росії, і в Украї-

ні економіка була витратною, гроші вкладалися не на інвестиції у виробництво, а на непродуктивні військові цілі, озброєння та споживання власне правлячою верхівкою. При азіатському способі виробництва не багатство забезпечувало собі владу, а, навпаки, влада, близькість до неї гарантували багатство, хоча й у дозованих радянськими мірками межах. При закритості комуністичної системи азіатський спосіб виробництва консервувався і ще більше гальмував процес модернізації економіки країни.

Комуністична система з її способом виробництва, як і будь-яка інша жорстко централізована модель державного устрою, дедалі більше втрачала сталість і ефективність у вирішенні стратегічних економічних завдань. Вона виявилась нездатною адекватно відреагувати на виклики постіндустріального суспільства, яке народжувалося на Заході і для якого пріоритетними були не стільки зовнішня мотивація і організація виробництва, скільки стимулювання власне індивідуального інтересу працівника. Комуністична система масово продукувала тип працівника, який був позбавлений ініціативи і нелегкого обов’язку самостійно приймати рішення та нести за них відповідальність, і орієнтувався не на створення, а на перерозподіл власності. Це було однією із характерних рис “нової, радянської людини”.

Центральним рушієм усього радянського планового господарства, основою загальної економічної і техногенної системи, яка повністю втратила свою ефективність і привабливість для народу на кінець 80-х рр. разом з усім нагромадженням політичних та ідеологічних догм, міфів і претензій, що підпирали державний лад і монопольну владу номенклатури, залишалася гонка озброєнь. Гонка озброєнь для радянської економіки, яка була з первочатку неефективною і витратною, не мала перспектив. На кінець 80-х рр. виявилися виразні ознаки розпаду радянської економічної і політичної системи, як і зв’язаної з нею ідеології. Непродуктивна “інтернаціоналізована” радянська економіка, призвівши до чергової загальної кризи, підготувала суспільство до сприйняття ринкових відносин.